



**Марія Братасюк,**

доктор філософських наук, професор,  
професор кафедри  
теорії та історії держави і права  
Київського університету права  
НАН України

УДК 340.12

***Природно-правовий підхід  
у контексті сучасного  
правничого методологування***

Методологія пізнання в найзагальнішому розумінні – це вчення про логічну організацію, структуру, форми та засоби, процедури та методи пізнавальної діяльності [1]. В сучасній правничій методології виокремлюють декілька базових рівнів професійного правничого методологування як способу виробництва та передання методологічного знання про право та його прояви, що є відповідно вираженням структурної організації методології. Ці рівні представлено філософським, загальнонауковим, спеціально-науковим зрізами [2; 3; 4]. Деякі автори вирізняють іще окремо-науковий рівень (М. Кельман). Ці рівні правничого методологування забезпечуються відповідними формами та засобами пізнавальної діяльності. Філософський рівень методологування дістав у правничій науці назву вітакультурного рівня [1]. Науковці зазначають, що до засобів цього рівня методології нале-

жить низка філософських категорій, а саме: Всесвіт, духовність, людина, життя, культура, суспільство, діяльність, вчинок, цінності, норми тощо. Зрозуміло, що для методологування на категоріальному рівні є необхідною відповідна культура мислення, здатність власного мислення стати ефективним засобом аналізу життєвих ситуацій та їх вирішення.

На філософському рівні методологування право постає невід'ємним від людини та її життєвого досвіду феноменом. Його сенсбуттеві характеристики висвічуються крізь людське духовно-душевне існування, постають крізь призму внутрішнього досвіду людини-особистості, формуючись у глибинах її суб'єктивності, трансформуючись у прояви раціонально-свідомого суб'єктивно-об'єктивного.

Одним із таких ефективних підходів у контексті сучасної правничої методології, що дозволяє використо-

увати філософські категорії досить високого рівня узагальнення, є звернений до людини та її внутрішньо-суб'єктивного світу, до загальнолюдських цінностей природно-правовий підхід. Перш ніж проаналізувати його сутнісні характеристики, окреслімо особливості підходу як складової правничої методології. Термін «наукознавчий підхід» виявляє деяку механістичність категоріального співвідношення «теорія – метод». В українському правничому методологуванні достатньо давно науковці почали використовувати такі категорії, як «стиль мислення», «пізнавальна парадигма» чи «парадигма мислення», «інтелектуальна традиція», «наукова традиція», «пізнавальна програма», «концепція» тощо. Все це засвідчує складність і розмаїтість пізнавальних засобів, що є в розпорядженні правознавців, і таку ж складність і розвиток правничої методології. У межах класичного, суто позитивістського методологування потреби в таких засобах пізнання немає. Науковий чи філософський підхід, на наш погляд, це такий пізнавальний засіб, який є синтезом засадничих ідей та відповідних методів, іншими словами, єдністю світоглядно-філософського, науково-теоретичного та методичного знання, провідним у якому є такий порядок поєднання теоретичного знання та методу, який буде визначено суб'єктом пізнання. Останнє підкреслює важливість наявності в пізнавальному процесі суб'єкта, присутності у пізнавальному процесі суб'єктивного начала та активності його. У сучасному правознавстві застосовується чимало нових підходів, які не використовувалися в епоху панування у правознавстві легістської доктрини. У науковій літературі зазначається, що в правничому пізнанні поступове розширення предметної сфери дослідження, поява нових онтологій права зумовили можливість застосування певних комбінацій різних методологічних підходів [1; 2; 3; 4; 5].

Дослідники зазначають, що природно-правовий підхід у пізнанні права сягає чи не античних часів. З позицій юснатуралізму давалося різне визначення природного права. У широкому розумінні його визначають як сукупність принципів обов'язкового порядку, які мають значення незалежно від людської згоди та установлень, зокрема позитивного права (Аристотель, «Нікомахова етика»). Мовиться про принципи розумні та справедливі «для всіх часів і народів». У вузькому розумінні природне право визначається як принципи справедливості, які нібито впливають із існуючого світового порядку природи речей та природи самої людини, відповідають вимогам життя. В цьому визначенні допускається метафізичне припущення про те, що саме в дійсності закладено розумний, поміркований світовий порядок – без цього припущення неможливо визначити, справедливим чи несправедливим є спільний порядок життя людей. Ця ідея виразно звучить у римському правовому мисленні та державному праві. Наприклад, у Цицерона в праці «Законои» наголошується, «що існує істинний закон, а саме справедливий розум, який узгоджується з природою та живе в кожній людині – незмінний та вічний» [6]. У Кодексі Юстиніана дається таке трактування природного права: «Природне право є таким, якому природа навчає всіх живих істот, адже право це є властивим не лише людському роду, а всім живим істотам... є загальноновизнаним» (Д. 1, 1, 3) [7]. Серед принципів природного права називають такі: поваги до людини, її людської гідності, принцип добра, справедливості, свободи, особливої цінності людського життя, принцип первинності, а, отже, вишості права від закону, правової рівності, спільного блага тощо.

Серед вчень, що представляють природно-правову традицію, віднаходимо вчення, в яких акцентується на

ідеї, що речі мають свою природу, і в самій природі речі вже закладено вказівку на те, що повинно відбутися. Античні мислителі особливо наголошували на ідеї життя поліса, відповідного космічному порядку. Сила природно-правового підходу в тому, що він стверджує зв'язок людини, права, Космосу, Бога, життя, відповідно до космічної справедливості. Закони космосу мають трансформуватися в закони людського життя – наголошували піфагорейці, софісти, Платон, Аристотель, Епікур та багато інших грецьких філософів. Рівновага, пропорційність, справедливість, істина, краса, принцип розумності є характеристиками космічного буття. Земні, полісні закони мають бути їх утіленням також. Божественний закон як джерело людських прав, у різних мислителів іменуватиметься природою, логосом, розумом. Важливою ідеєю в контексті природно-правового підходу є твердження, що божественні космічні процеси є втіленням міри, масштабу людських справ, а без цього масштабу люди не знали би навіть поняття справедливості – ця ідея звучить у грецьких мислителів уже в досократівську добу. Демокрит чітко наголошував, що «несправедливе – це те, що суперечить природі» [6, с. 152].

Софіст Протагор, що відомий своїм висловом «людина є мірою всіх речей», стверджував, що людина від природи схильна до справедливості, яка може мати змінний характер. Софісти добре відрізняли від писаних законів неписану «справедливість», якій вони віддавали перевагу, бо людські закони змінювані, тимчасові, умовні, залежні від настроїв, інтересів, поглядів тощо законодавця. Як бачимо, саме справедливість античні мислителі вважали значенневою характеристикою права.

Космос улаштовано на засадах рівноваги, поліс як його частина також має так бути влаштований, – вважали афіняни, відмова від цього принципу

(рівності за формою) може призвести до руйнації гармонійних стосунків людей з людьми, людей зі світом, космосом. Греки створили моралізоване право чи юридизовану мораль, що одне і те ж [6]. Право мислилось невід'ємним від моралі, яка творилася полісом і жила в ньому. Перед законом, який втілює природну справедливість, рівновагу, добро, спільне благо, мають бути рівні всі: і Солон, і Перікл, і Аристотель.

Стародавні римляни природне право трактували як таке, «якому природа навчила все живе», – таке пояснення звучить в Ульпіана [6]. «Ідеєю справедливості, тобто відповідності права потребам життя, керувалися римські юристи, створюючи «право юристів». /.../ Ідея природного права була видозміненою ідеєю цивільної, народної справедливості, тобто справедливості, здійсненої у відносинах членів однієї й тієї ж громадської спільноти», – писав інший відомий науковець В. І. Сінайський [9, с. 59]. Справедлива рівність або рівна справедливість мислилась основною сутнісною ознакою права, а тому те, що суперечило цій ознаці, римські юристи оголошували неюридичним явищем. Наприклад, Юліан писав: «Тому, що встановлено всупереч смислу права, ми не можемо слідувати як юридичному правилу», себто такий припис не може мати юридичної сили, оскільки не є юридичним явищем [6, с. 107]. У XX ст. формула Радбруха повторить цю ідею.

Людська воля, згідно з ученням середньовічного мислителя Т. Аквіната, може зробити правом лише те, що не суперечить природному праву, яке є спільним для всіх живих істот. У добу нового часу західні європейці продовжують мислити право як справедливість. Г. Гроцій писав, що заперечувати право – це заперечувати справедливість, а «суперечить справедливості те, що противно природі істот, наділених розумом» [10, с. 68]. Природне право він визначав як «приписи здорового

глузду» [10, с. 71]. Саме воно служить у Г. Гроція критерієм розрізнення дозволеного, морального і неморального, а не волеустановлені Богом чи людьми приписи.

Відповідно до теорії природного права людина має невідчужувані від неї права на життя, свободу та приватну власність (згодом перелік цих прав буде розширено), що зумовлені її природою і світом, у якому вона живе, а держава існує для того, щоб ці права захищати. Ці ідеї поділяли в добу нового часу чи не всі великі уми Західної Європи. Напр., Дж. Локк писав, що закони природи, виражаючи розумність людської суті, «вимагають миру і безпеки для всього людства», а кожна людина по закону природи має право вдосконалювати «свою власність, тобто життя, свободу і майно» [11, с. 8]. Дж. Локк наголошував, що основні природні права людини в громадському стані не можуть бути відчужені іншими людьми. Будь-яка абсолютна, деспотична влада, що робить людей рабами, гірше природного стану з його, хай і недостатньо гарантованими, але в принципі рівними правами і свободами всіх, – писав цей мислитель [11]. На протигагу феодальному корпоративному суспільству постав індивідуалізм природної людини. І Ш. Монтеск'є, і Д. Юм, і Ж.-Ж. Руссо, і К. Гельвецій, і Д. Дідро мислили право як вираження і втілення природної справедливості, що є первинною стосовно будь-яких приписів державної влади. І Кант стверджував, що природжене право у людини лише одне – це справедливість і свобода, все інше з них випливає.

Концепція природних прав людини знайшла відображення в таких відомих правових документах, як: англійський Білль про права, Конституція США, французька Декларація прав людини та громадянина тощо.

Юснатуралізм із європейської юриспруденції та філософії права не зник навіть у часи засилля легізму. Особливо

відчутно юснатуралістична доктрина зазвучала у ХХ ст., коли Європа пережила одна за одною дві світові війни. На захист юснатуралізму виступили неокантіанці, неогегелянці, феноменологічна філософія права, екзистенціальна, реалістична школи права, представники концепції «живого права» тощо. Загальну декларацію прав людини, ЄКПЛ, низку інших важливих міжнародних актів написано з позицій саме природно-правового підходу, який дає можливість розкрити потужний гуманістичний потенціал права.

Українці здавна віддавали перевагу природно-правовій парадигмі. Загальновідомо, що Воля та Правда є найважливішими ментальними цінностями українців, а природне право якраз і втілює ці цінності. Українець віками був підневільним, а тому закони, писані норми як вираження примусу, насильства над людиною ним сприймалися і сприймаються не дуже прихильно. Українці завжди намагалися гармонійно співіснувати з природою, жити «відповідно до природи речей», мають донині, попри соціалістично-атеїстичний експеримент над ними, сильні релігійні традиції.

Нині можемо констатувати, що юснатуралістична традиція в нашій правовій культурі має понад тисячолітню історію. Вона розвивалася К.-Т. Ставровецьким, Х. Філалетом, братами Смотрицькими, братами Зизаніями, П. Могилою, П. Орликом, С. Яворським, Г. Кониським, Г. Сковородою, автором «Історії Русів», М. Костомаровим, Т. Шевченком, І. Франком, Лесею Українкою, М. Грушевським, М. Міхновським та багатьма іншими мислителями.

С. Дністрянський визначить право як «народню правду». Він, усвідомлюючи модель «нової держави», в одноіменній праці писав: «Право як народня правда – се провідний шлях нової держави». /.../ «не випадково, – продовжував він, – наше право правдою зветься; воно є правдою цілого народу. Сам

нарід творив собі право (мовиться про звичаєве право.– *Авт.*) – так він зрозумів правду в суспільному житті, так він зрозумів ідею справедливості» [12, с. 214]. Ідею верховенства народу з його правами над державою він виводив із теорії природних прав людини та суспільного договору. Закони, що їх видає держава, «не тільки мусять находити лише невеличку частину тих правних постанов, якими кермуватиметься нарід у своїй державі. Поза сферою законів, /.../ мусить залишитися сфера внутрішньої творчості звичаєвого права», – писав мислитель [12, с. 215]. У «Теорії Конституції» він наголошував, що державні закони «мають обов'язок берегти» основні права людини [13, с. 188].

Третій і Четвертий Універсали Центральної Ради, до написання яких доклався М. Грушевський, нинішня чинна Конституція України розвинули природно-правову традицію в нашій правовій культурі, започатковану українським народом понад тисячоліття тому. Проте на практиці правове життя українців є, на жаль, ніяк не правовим, що зумовлено низкою чинників різного плану.

Специфікою природно-правового чи юридичного праворозуміння є звернення його до ціннісного виміру, до вищих гуманістичних цінностей. Цінності природного права є універсальними і мають абсолютний характер, і це є чи не найважливішою їхньою особливістю. Універсальність їх полягає в тому, що вони поширюються на всіх, незалежно від будь-яких ознак соціального, національного, професійного тощо плану. Вимоги і цінності природного права забезпечують суб'єктові права вищу правоту, якщо він діятиме відповідно до них, і, навпаки, заперечення цих вимог, правил, цінностей у природно-правовій свідомості асоціюється зі злом і руйнацією. Природно-правові цінності та вимоги однаково «працюють» у всіх сферах людського буття, поширюються на

всі види життєдіяльності особистості, присутні в будь-якому часі та просторі. У природному праві дуже випукло простежується його спрямованість на захист, збереження унікальності кожної особистості. У суб'єкта права складається враження, що універсальна імперативність норми природного права «прямує з усією своєю силою, максимальною енергією в кожную конкретну соціальну точку, де перебуває суб'єкт – носій індивідуальної природно-правової свідомості» [6, 324].

Принцип абсолютності, що пронизує природне право, надає його цінностям і вимогам якості довершеності та незаперечності, вони втрачають відносність і стають виправданими та захищеними перед будь-яким зазіханням від будь-кого, зокрема і держави. Життя і свобода, особистість та її гідність, приватна власність і творчість, честь, совість, віра, Бог – цінності, що не залежать з позицій юснатуралізму від соціальних, політичних, історичних тощо умов, вони ніколи не знецінюються, а тому будь-які правові установа, що йдуть від держави, повинні звертатися на предмет істинності саме за цими критеріями. Отже, в юснатуралістичних концепціях звучить доволі виразно ідея первинності, визначальності природного права стосовно позитивно-державного. У всіх концепціях природного права констатується, що право є об'єктивним щодо закону на підставі своєї природності – закон мислиться як явище штучне, суб'єктивне, тимчасове. Право також трактується як первинне і визначальне стосовно закону, який мислиться вторинним, похідним від права.

Закону в межах цього принципу відмовлено в юридичності, саме природне право є істинно правом у класичному розумінні цього поняття. Щоб закон став юридичним явищем, він має відповідати природному праву, узгоджуватися з ним.

Узагальнюючи найрізноманітніші концепції природного права, можна

визначити природне право як універсальне, об'єктивне, первинне стосовно закону та держави явище, що є втіленням об'єктивних цінностей та потреб людського буття і абсолютним критерієм правності всіх людських настанов. Поширеним визначенням природного права є трактування його як сукупності загальних принципів, що мають витoki в людській природі, світі людського буття, втілюють і відображають найважливіші життєві цінності, інтереси й потреби людей та є визначальними стосовно позитивного (державного) права. До таких найзагальніших принципів відносять: принцип справедливості, добра, спільного блага, доцільності, корисності, поваги до людської гідності, індивідуальної свободи, абсолютної цінності людського життя, непорушності приватної власності, принцип істини, тощо. Порушення цих принципів, нехтування ними веде до соціальних конфліктів, дисгармонії в людських стосунках, руйнації особистості та й загалом нищення людини, соціальності та культури.

Антропологічні теорії природного права ґрунтуються на природі людини і вбачають у ній не тільки фактичну данність, а й критерії права. Вже у Протагора звучить ідея, що людина є мірою всіх речей, зокрема права і держави.

Природно-правова думка вельми посприяла подоланню легістського праворозуміння в контексті західно-європейських реалій. Великим є внесок представників юснатуралізму в критику тоталітаризму і тоталітарного законодавства, теоретичне розроблення та практичне втілення з ліберально-демократичних позицій проблеми прав людини, обґрунтування цінності права, правової держави, абсолютної цінності особистості, її життя тощо. Сучасним концепціям «відродженого» природного права є властивою помітна увага до реальних, актуальних, конкретних аспектів правової практики. У неокантіанській концепції при-

родного права Р. Штаммлера мовиться про «природне право зі змінюваним змістом», що прямо вказує на зазначену вище спрямованість. Аналогічною є концепція природного права Г. Радбруха, в якій проводиться ідея «надзаконного права». Автор цієї концепції апелює до ідеї природної справедливості і відмовляє в юридичності будь-яким приписам влади, відлитим у закон, якщо вони цю ідею заперечують [8]. Дуже відомою концепцією є концепція Р. Марчича про «право буття», розвитком і конкретизацією якого є людське право, права людини. Сучасною концепцією прав людини є модернізована відповідно до сучасного образу людини та умов її життя концепція природного права.

Використання природно-правового підходу до права дає можливість висувати таке:

- право в природно-правовій традиції мислиться природним регулятором суспільного життя, на протигагу легістському праворозумінню, в якому воно трактується як штучне, інструментальне, політично-державне явище;

- значеннєвими характеристиками права виступають такі загальнолюдські цінності, як людина, справедливість, свобода, рівність людей у повазі до їхніх гідності й честі, спільне благо, людське життя і т. ін.;

- з позицій юснатуралізму право виступає засобом людинотворення, утвердження людської гідності, захисту людини та її життя, а не винятково втіленням державної (групової) волі, як у легізмі, – і в цьому проявляється його гуманістичний потенціал;

- через норми і принципи природного права індивідуальна правосвідомість зв'язує людину з космосом, Богом, з універсальними, загальними законами буття, а не лише з державою, як у легістському праворозумінні;

- природно-правовий підхід стверджує невідчужувані права людини на життя, свободу і власність, повагу до людської гідності, честі тощо – вони

вважаються такими, що «видані» людині розумом, природою та Богом, зумовлені її людською природою та сутністю, і з'являються разом із появою людини на світ, а тому оголошені невідчужуваними. В позитивному праві ці права вважаються «виданими» людині державою тією мірою і в тому порядку, в якому держава вважає за потрібне їх «видати». Держава, якщо вважає за потрібне, може їх і відібрати;

– з позицій природно-правового підходу впливає, що на підставі своєї органічності, іманентності буттю людини, природи, життю, здатності відображати фундаментальні зв'язки засад буття загалом, природне право мислиться первинним і визначальним стосовно позитивного права, яке має бути його наслідком;

– природне право знаходить відображення не лише у приписах позитивного права, а й існує в неписаному вигляді у змісті релігійних і етичних вимог, тобто воно пов'язане з етикою та релігією. Тоді як позитивне право, будучи ототожненим із законом, не потребує для себе релігійних та етичних обґрунтувань, природне право систематично звертається до них. Через релігійно-метафізичне та етичне підґрунтя природне право пов'язує себе з культурою, багатьма її цінностями, трактується як духовно-культурне явище, тоді як позитивне право є скорше явищем цивілізації, а не культури. Тоді як природне право апелює до всього нормативно-

культурного поля, позитивне право схильне себе від нього відмежовувати.

Легісти критикували природно-правову традицію за універсалізацію предмета дослідження, який в цій традиції розширюється настільки, що вбирає в себе всю світобудову і всю метафізичну реальність. Але саме ця особливість є чи не найсильнішим чинником юснатуралізму. Легістське розсудкове мислення не здатне досягнути світ як єдиний і цілісний, де кожний елемент пов'язаний з іншим, де право відчуває на собі впливи найрізноманітніших чинників і виступає як невід'ємний елемент буття загалом [7]. Юснатуралістичне мислення, навпаки, може це зробити і успішно робить, воно демонструє розумний раціоналізм, розглядаючи право у взаємозв'язках і взаємовпливах не лише в соціальному, а й у метафізичному та онтологічному контекстах. У легістсько-позитивістському праворозумінні право препароване настільки, що не виходить за межі соціальної реальності, набуває суто прикладного, інструментального значення, що дуже збіднює його, робить частковим, інструментальним, механістичним утворенням. Тому юснатуралістичне трактування права, дослідження його не лише в суто прикладному значенні, а й у генетично-детермінаційних зв'язках із тим підґрунтям, що породжує його, є значно продуктивнішим підходом.

#### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кельман М. С. Методологія сучасного правознавства: становлення та основні напрями розвитку : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 «Теорія та історія держави та права; історія політичних та правових вчень» / М. С. Кельман. – Київ, 2013. – 35 с.
2. Патеї-Братасюк М. Г. Антропоцентрична теорія права / М. Г. Патеї-Братасюк. – Київ, 2010. – 396 с.
3. Плавич В. Методологічний і філософсько-правовий аналіз становлення та розвитку ідеї права / В. Плавич // Юридична Україна. – 2004. – С. 17–22.
4. Шпак А. В. Методологія політико-правових досліджень / А. В. Шпак // Філософія права. – 2004. – № 1 (9). – С. 33–40.

5. *Козловський А. А.* Право як пізнання. Вступ до правової гносеології / А. А. Козловський. – Чернівці : Рута, 1999. – 294 с.
6. *Цицерон* Про богів. Про державу. Про закони / Цицерон. – Київ, 1997. – 604 с.
7. *Нерсесянц В. С.* Філософія права / В. С. Нерсесянц. – М. : Норма- ИНФРА. – 1997. – 647 с.
8. *Радбрух Г.* Філософія права / Г. Радбрух. – М., 2004. – С. 201–234.
9. *Синайський В. И.* История источников римского права / В. И. Синайский. – Варшава, 1911.
10. *Гроций Г.* О праве войны и мира. Три книги / Г. Гроций. – М. : Ладомир, 1994. – 868 с.
11. *Локк Дж.* Два трактата о правлении / Локк Дж. // Соч.: В 3-х Т. – М. : Мысль, 1988. – Т. 3. – 668 с.
12. *Дністрянський С.* Нова держава / С. Дністрянський // Стецюк П. Станіслав Дністрянський як конституціоналіст. – Львів, 1999. – С. 212–214.
13. *Дністрянський С.* Теорія конституції / С. Дністрянський // Стецюк П. Станіслав Дністрянський як конституціоналіст. – Львів, 1999. – С. 179–188.

**Братасюк М. Г. Природно-правовий підхід у контексті сучасного правничого методологування**

У статті висвітлено сучасні тенденції розвитку правової методології. Розкрито евристичні можливості юснатуралістичного підходу до права. Наголошено на його взаємозв'язку з антропологічним, аксіологічним та іншими філософсько-правовими підходами.

**Ключові слова:** метод, методологія права, природне право, природно-правовий підхід, антропологічний підхід, аксіологічний підхід.

**Братасюк М. Г. Естественно-правовой поход в контексте современного юридического методологирования**

В статье освещены современные тенденции развития правовой методологии. Раскрыты эвристические возможности юснатуралистического подхода к праву. Акцентируется его взаимосвязь с антропологическим, аксиологическим и другими философско-правовыми подходами.

**Ключевые слова:** метод, методология права, естественное право, естественно-правовой подход, антропологический подход, аксиологический подход.

**Bratasyuk M. Natural law approach in the context of the present Legal methodology**

The article highlights the current trends in legal methodology. Solved possibilities natural law approach to law. Emphasized his relationship with anthropological, axiological and other philosophical and legal approaches.

**Key words:** method, the methodology of law, natural law, natural law approach, anthropological approach axiological approach.